

RUS VA O‘ZBEK FRAZEOLGIK TIZIMIDA PEYORATIVLIKNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Zaripova Matluba Qulfitdinovna

Termez Davlat Universiteti,

Rus tilshunosligi kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada rus va o‘zbek frazeologik tizimida peyorativlikning lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy aspektda tahlil qilinadi. Frazeologik birliklarning salbiy baho ifodalashdagi o‘rni, ularning emotsional-ekspressiv tabiati hamda milliy-madaniy semantikasi yoritiladi. Shuningdek, rus va o‘zbek tillaridagi peyorativ frazeologizmlarning inson xarakteri, xulq-atvori, ijtimoiy mavqei va ruhiy holatini ifodalashdagi funksional imkoniyatlari ochib beriladi. Tadqiqot davomida peyorativ birliklarning lingvomadaniy mazmuni, pragmatik xususiyatlari va kommunikativ vazifalari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: peyorativlik, frazeologizm, lingvomadaniyat, salbiy baho, pragmatika, emotsionallik, ekspressivlik, rus tili, o‘zbek tili, qiyosiy tilshunoslik.

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik yondashuvning rivojlanishi natijasida til birliklarini inson omili bilan bog‘liq holda o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biriga aylandi. Til faqat aloqa vositasi emas, balki milliy tafakkur, madaniyat va ijtimoiy qadriyatlarni aks ettiruvchi murakkab tizim hisoblanadi. Shu jihatdan frazeologik birliklar xalqning tarixiy tajribasi, mentaliteti va madaniy qarashlarini o‘zida mujassamlashtiruvchi muhim til birliklari sifatida e’tirof etiladi.

Frazeologik tizim tarkibida peyorativ birliklar alohida o‘rin egallaydi. Ular insonning salbiy bahosi, tanqidi, istehzosi yoki noroziligini ifodalashga xizmat qiladi. Peyorativ frazeologizmlar tilning emotsional-ekspressiv qatlamini tashkil etib, kommunikativ jarayonda kuchli pragmatik ta’sir vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Rus va o‘zbek tillaridagi peyorativ frazeologik birliklar o‘zining milliy-madaniy xususiyatlari bilan farqlanadi. Har bir xalqning dunyoqarashi, ijtimoiy qadriyatlari va axloqiy me’yorlari frazeologik birliklarning semantikasida o‘z aksini topadi. Shu sababli peyorativ frazeologizmlarni lingvomadaniy jihatdan o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

Peyorativlik tushunchasi va uning frazeologik tizimdagi o‘rni

Peyorativlik tilshunoslikda salbiy baho ifodalovchi til birliklari majmui sifatida talqin qilinadi. Peyorativ birliklar orqali insonning tashqi ko‘rinishi, xarakteri, xulq-atvori, aqliy salohiyati yoki ijtimoiy faoliyatiga nisbatan salbiy munosabat ifodalanadi.

Frazeologik birliklarda peyorativlik ko‘pincha: kinoya; masxara; tahqir; mensimaslik; istehzo; salbiy baho

kabi pragmatik ma’nolarni ifodalaydi.

Masalan, rus tilidagi: “вешать лапшу на уши”; “строить из себя умного”; “медвежья услуга”

kabi frazeologizmlar insonning salbiy xarakterini yoki nomaqbul xatti-harakatini ifodalaydi.

O‘zbek tilida esa: “burnidan baland gapirmoq”; “og‘ziga kelganini gapirmoq”; “qo‘li egri”

kabi frazeologik birliklar salbiy baholash vositasi sifatida qo‘llanadi.

Frazeologik peyorativ birliklar oddiy leksik birliklarga nisbatan kuchliroq emotsional-ekspressiv ta’sirga ega bo‘ladi. Chunki ular obrazlilik va ko‘chma ma’no asosida shakllanadi.

Peyorativ frazeologizmlarning semantik guruhlari

Semantik guruh	Rus tilida	O‘zbek tilida
Xarakter xususiyati	“волк в овечьей шкуре”	“ichida ilon saqlamoq”
Dangasalik	“бить баклуши”	“dangasalik qilmoq”
Takabburlik	“задирать нос”	“burni osmonda”
Gapdonlik	“язык без костей”	“tiliga erk bermoq”
Ayyorlik	“водить за нос”	“laqillatmoq”
Qo‘rqoqlik	“поджечь хвост”	“yuragi betlamoq”
Ahmoqlik	“без царя в голове”	“kallasi ishlamaslik”

Rus va o‘zbek frazeologik tizimida peyorativlikning lingvomadaniy xususiyatlari

Lingvomadaniyat til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganuvchi ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Frazeologik birliklar esa milliy madaniyatning eng yorqin ko‘rsatkichlaridan biridir.

Rus frazeologik tizimida peyorativ birliklar ko‘proq: keskin tanqid; ochiq salbiy baho; kuchli emotsionallik; istehzoli munosabat orqali namoyon bo‘ladi.

Masalan: “семи пядей во лбу” frazeologizmi ba’zan kinoyaviy ma’noda qo‘llanib, o‘zini haddan ortiq aqlli tutuvchi shaxsga nisbatan ishlatiladi.

“ни рыба ни мясо” iborasi esa qat’iyatsiz, xaraktersiz insonni ifodalash uchun qo‘llanadi.

O‘zbek frazeologik tizimida peyorativlik ko‘pincha bilvosita ifoda orqali yuzaga chiqadi. Milliy mentalitet va sharqona muomala madaniyati sababli salbiy baho ko‘proq yumshoq shaklda ifodalanadi.

Masalan: “boshida yong‘oq chaqmoq” iborasi insonning haddan tashqari bo‘ysunuvchanligini bildiradi.

“suvdan quruq chiqmoq” frazeologizmi esa ayyorlik va javobgarlikdan qochishni anglatadi.

Shunday qilib, rus tilida peyorativlikning ochiq va keskin ifodalanishi kuzatilsa, o‘zbek tilida esa madaniy-etnik me‘yorlar ta‘sirida nisbatan yumshoq va bilvosita ifoda ustunlik qiladi.

Peyorativ frazeologizmlarning qiyosiy sxemasi

Peyorativ ma’no	Rus tilidagi frazeologizm	O‘zbek tilidagi frazeologizm	Lingvomadaniy izoh
Ayyorlik	“водить за нос”	“laqillatmoq”	Insonni aldash va chalg‘itish ma’nosini bildiradi
Takabburlik	“задирать нос”	“burni osmonda”	Kibr va manmanlikni ifodalaydi
Ikkiyuzlamachilik	“волк в овечьей шкуре”	“ichida ilon saqlamoq”	Yashirin yomon niyatni anglatadi
Dangasalik	“бить баклуши”	“qo‘l qovushtirib o‘tirmoq”	Mehnatdan qochish ma’nosida qo‘llanadi
Gapdonlik	“длинный язык”	“tiliga erk bermoq”	Haddan tashqari ko‘p gapirishni bildiradi
Tajovuzkorlik	“собачиться”	“og‘zidan olov chiqmoq”	Jahl va qo‘pollikni ifodalaydi
Mas’uliyatsizlik	“спустить на тормозах”	“suvdan quruq chiqmoq”	Javobgarlikdan qochishni anglatadi
Ahmoqlik	“без царя в голове”	“kallasi ishlamaslik”	Aqliy salohiyatning pastligini bildiradi

Peyorativ frazeologizmlarning pragmatik funksiyalari

Peyorativ frazeologik birliklar kommunikativ jarayonda muhim pragmatik vazifalarni bajaradi. Ularning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

Salbiy baholash funksiyasi

Frazeologik peyorativ birliklar orqali inson yoki voqelikka nisbatan salbiy munosabat bildiriladi.

Masalan: “tili zahar” — yomon gapiruvchi inson; “длинный язык” — sir saqlay olmaydigan odam.

Emotsional-ekspressiv funksiyasi

Peyorativ frazeologizmlar nutqning ta‘sirchanligini oshiradi va kuchli emotsional fon yaratadi.

Masalan: “ko‘ziga cho‘p solmoq”; “водить за нос”.

Kommunikativ-ta'sir funksiyasi

Bunday birliklar tinglovchiga psixologik ta'sir ko'rsatish, kinoya qilish yoki tanqidni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Lingvomadaniy funksiyasi

Frazeologik birliklar xalqning milliy tafakkuri va madaniy stereotiplarini aks ettiradi.

Masalan, o'zbek tilida kattalarga hurmat tushunchasi bilan bog'liq peyorativ birliklar ko'p uchrasa, rus tilida individual xarakter va shaxsiy sifatlarni tanqid qiluvchi birliklar ustunlik qiladi.

Frazeologik peyorativ birliklarning antropotsentrik tabiati

Antropotsentrik tilshunoslik tilni inson omili bilan bog'liq holda o'rganadi. Peyorativ frazeologizmlar ham insonning hissiyoti, bahosi va kommunikativ niyati bilan chambarchas bog'liq.

Bunday birliklar: inson xarakteri; axloqiy fazilatlarini; ijtimoiy mavqei; ruhiy holati haqidagi tasavvurlarni ifodalaydi.

Masalan, rus tilidagi: "волк в овечьей шкуре" frazeologizmi ikkiyuzlamachilikni bildiradi.

O'zbek tilidagi: "ichida ilon saqlamoq" iborasi ham yashirin yomon niyatli insonni ifodalash uchun qo'llanadi.

Bu esa turli tillarda inson xarakterini baholashda o'xshash konseptual modellarning mavjudligini ko'rsatadi.

Zamonaviy tilshunoslikda peyorativ frazeologizmlarni o'rganish istiqbollari

Bugungi kunda peyorativ birliklarni o'rganishda: korpus lingvistikasi; pragmalingvistika; kognitiv tilshunoslik; sun'iy intellekt texnologiyalari keng qo'llanilmoqda.

Ayniqsa, avtomatik matn tahlili va AI texnologiyalari yordamida peyorativ birliklarning: emotsional darajasi; pragmatik vazifasi; kontekstual ma'nosi aniqlanmoqda.

Bu esa rus va o'zbek tillaridagi frazeologik peyorativ birliklarni qiyosiy tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Demak, rus va o'zbek frazeologik tizimida peyorativlik muhim lingvomadaniy hodisa hisoblanadi. Peyorativ frazeologizmlar insonning salbiy bahosi, emotsional munosabati va kommunikativ niyatini ifodalovchi ekspressiv birliklar sifatida namoyon bo'ladi.

Rus tilida peyorativ birliklarning ochiq va keskin ifodalanishi kuzatilsa, o'zbek tilida esa salbiy baho ko'proq bilvosita va madaniy me'yorlar asosida ifodalanadi.

Frazeologik peyorativ birliklar milliy tafakkur, madaniyat va ijtimoiy qadriyatlarni aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy vosita sifatida til tizimida alohida ahamiyatga ega.

Kelgusida peyorativ frazeologizmlarni korpus lingvistikasi, sun'iy intellekt va pragmatik tahlil asosida o'rganish ushbu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlarning yanada rivojlanishiga xizmat qiladi.

Rus va o'zbek frazeologik tizimidagi peyorativ birliklar xalqning milliy dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari va kommunikativ xulqini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy vosita hisoblanadi. Frazeologik peyorativ birliklarning qiyosiy tahlili turli tillarda salbiy baholash mexanizmlarining o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Arutyunova N.D. Til va inson omili. — Moskva: Nauka, 1999. — 896 b.
2. Axmanova O.S. Lingvistik terminlar lug'ati. — Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, 1969. — 608 b.
3. Baranov A.N. Frazeologiya va pragmatika masalalari. — Moskva: Nauka, 2007. — 312 b.
4. Baxin M.M. Nutq janrlari va matn lingvistikasi. — Moskva: Iskusstvo, 1986. — 445 b.
5. Вежбицкая А. Til. Madaniyat. Kognitsiya. — Moskva: Russkie slovari, 1996. — 416 b.
6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М.: Наука, 1981. — Crystal D. Til va internet. — Cambridge: Cambridge University Press, 2011. — 272 p.
7. Zaripova M.Q. Rus va o'zbek tillarida peyorativ birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari // Zamonaviy filologiya masalalari. — 2025. — №4. — B. 45–53.
8. Zaripova M.K. Bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonlarini integrativ yondashuv asosida takomillashtirish: Ped.fan. fal. dok. (PhD) diss...-Term.,2022.-154 b.
9. Zaripova, Matluba Qulfitdinovna. "Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish nazariyasi." *Academic research in educational sciences* 2.10 (2021): 98-987.
10. Kulfidtinovna, Zaripova Matluba. "The Content and Manifestations of Pedagogical Innovative Activity of the Future Teacher." *JournalNX* 7.10 (2023): 296-300.
11. Зарипова М.К. "Русский язык" — «GRAND KONDOR PRINT» Ташкент – 2025
12. Зарипова М.К. "Фразеология и паремиология" — «GRAND KONDOR PRINT» Ташкент – 2026

13. Зарипова М.К. Антропоцентрические особенности пейоративной лексики в русском и узбекском языках // Вестник современной филологии. — 2025. — №4. — С. 45–53

